

Mykolas Vaitkus tarp idealizmo ir katastrofizmo

Pradėkime nuo Minijos, kurios vardu pavadintame kino teatre esame susirinę. „Minija“ – taip vadinosi pirmasis išspausdintas Mykolo Vaitkaus eilėraštis, publikuotas 1906 m. Adomo Jakšto redaguojamuose „Nedėldienio skaitymuose“. Šitaip pavadintą eilėrašį (kurį gargždėdiškis Jonas Lankutis laikė reto grožio šedevru lietuvių poezijoje) yra parašęs ir Maironis. *Su Minija į Baltiją* – taip Vaitkus yra pavadinęs vieną iš aštuonių savo atsiminimų tomų, o vienai iš keturių poemų davė *Upytės* vardą.

Upė – archetipinis tekančio laiko ir žmogaus lemties simbolis, nemarus literatūrinis topas. Simbolizmo estetikai artimoje Vaitkaus poezijoje randame eilėrašį, kuriame kalbama apie didžiąją upę, plaukiančią per amžių tylą ir nešančią trapų laivelį su žmonija:

Laivelis plaukia, žmoniją veža;
Srovėj šviesioj momentą stovi –
Ir tuo, užbaigęs trumputį lažą,
Į gilų neria tamsybių lovį...
„Liepsnelės“

Šiame posme nesunku išgirsti sąskambį su čia ir dabar pasaulyje vykstančiais įvykiais ir atpažinti amžinąją „srovės šviesiosios“, t. y. idealizmo, ir panirimo į „gilų tamsybių lovį“, t. y. katastrofizmo, priešstatą. Filosofinė dialektika mums primena, kad istorija, o su ja žmogaus ir žmonijos būtis prieštaringa iš principo, vadinasi, idealo ir tikrovės konfliktas – amžinas ir neišvengiamas. Romantikai šį konfliktą programiškai užaštrino, nuvertindami tikrovę idealo vardan. Katastrofizmas, anaipatol ne romantiška sąvoka, idealo ir tikrovės konflikto jau nebeaštrina, tik priartina absurdiškos tikrovės galimybę, kai nebėra-nebebus kam konfliktuoti, nes nebelieka nei idealistų, nei realistų. Ir tai ne juodųjų distopijų peršama perspektyva, o mūsų klimato ir humanitarinių krizių ištikto pasaulio tikrėnybė, nors tiesiogiai mūsų dar nepasiekianti, tačiau kas vakarą transliuojama iš teritorijų nuo Ukrainos iki Gazos ruožo. Bejėgiškai stebėdami griovimo ir smurto vaizdus mes, virtualybės įkaltai, jau daromės panašūs į nemokančius skraidyti ir sunkiai žeme vaikščiojančius pingvinus, negalinčius pasipriešinti savo kolonijų nykimui. Neromantiški realistai patikslintų – naikinimui.

Vaitkus katastrofizmo sąvokos dar nevarioja, nors yra dviejų dvidešimtojo amžiaus globalinių katastrofų liudininkas ir, nemenka dalimi, auka, Antrojo pasaulinio karo atskelta nuo Lietuvos ir gimtosios kultūros kamieno. Graikiškas žodis *k a t a s t r o p h e* kai kuriose kalbose (pvz., anglų) yra išlaikęs ir grynai literatūrinę reikšmę, taikytą klasikinei tragedijai – juo nusakomas kulminaciją lydintis veiksmo sprendimas, po kurio eina veiksmo atomazga. Tokia katastrofos reikšmė Vaitkui, keturių dramų autoriui, išėjusiam gerą klasikinės literatūros mokyklą, neabejotinai buvo gerai žinoma. Tačiau labiau nei literatūrinis, šį autorių jaudino egzistencinis ir teologinis katastrofos – fatališkos Dievo rykštės, *Dies irae*, aspektas. Tokia apokaliptinė katastrofa atkurama bibliniais motyvais parašytoje jo apysakoje-fantazijoje *Tvanas*, prie kurios dar sugrįšime.

Vertinant ne socioistorinio sąlygotumo, o kūrybinės prigimties ir temperamento požiūriu Vaitkus, žinoma, labiau idealistas nei katastrofistas. Visą jo kūrybą persmelkia dieviško tobulumo ilgesys ir veržimosi į aukštybes

būsena, perimta iš religinės, krikščioniškos ir katalikiškos, pasaulėjautos bei teologijos studijų. Tokia vidinė nuostata išryškėja jau pirmoje poezijos knygoje *Margumynai*, paženklintoje amžinojo gėrio, grožio ir tiesos ilgesio (eil. „Idealistui“) ir kurioje apie žmogaus sielos kelionę sakoma:

Ei, siela,
Ir vargsi čia, kankinsies, trokši,
Ligkol ant galo
Kaip spindulys skaisti, nulėksi
Prie idealo. „Žvaigždėlė“, p.93.

Pažymėtina, jog kaip kunigas poetas išvengė klerikalinio kategoriškumo ir priešiško kitamaniams, nebuvo, jo paties žodžiais tariant, davatkinas ar skrupuliatas. Bendraudamas su žmonėmis visada išliko dėmesingas ir geranoriškas, pakantus kitaip mąstantiems, su kuriais gebėjo rasti bendrą kalbą ir dirbti bendrą darbą. Idealiųjų vertybių trauka akivaizdi ir dramose *Žvaigždės duktė* (1924) bei *Žaibas ir mergaitė* (1936). Idealistinėje utopijoje *Žvaigždės duktė* mergaitė iš tolimos žvaigždės nusileidžia į žemę, kurioje pasijunta lyg iš dangaus į dumblynę kritęs akmuo. Patyrusi žemišką meilę žvaigždės duktė jau nebegali sugrįžti į dangų – ten sugrąžinti gali tik mirtis.

Šalia dieviškojo idealo, kita aistringa idealizmo versmė buvo Lietuvos ir lietuviybės idėja, energingą raišką įgijusi besimokant Žemaičių kunigų seminarijoje Kaune 1903-1906 m. „Pirmoji idėjinė bei idealistinė banga, kuri pat pirmąją dieną priešais mane iškilo, užliejo ir pagavus be ceremonijų su savim nunešė, buvo tai gyva tėvynės meilė. Žinoma, ir pirmiau mylėjau savo kraštą, žmones, kalbą labiau nei kitų šalių. Bet Liepojos gimnazijoje, kur susimaišę mokėmės su latviais, lenkais, vokiečiais, rusais, žydais <...>, mūsų tėvynės meilė nedegė audringai bei kovingai, ir neturėjome tokio gyvo reikalo gintis, kovoti, agituoti“ (*Mistiniame sode*. Putnam, 1957, p. 16). Tokio deklaratyvaus patriotinio patoso kupinas eilėraštis „Draugui“ iš jau minėtos *Margumynų* knygos:

Darbuojasi priešai – dirbkim daugiau,
O Dievo galybė pagelba mums bus;
Mylėkime savo idėją karščiaus;
Bus vaisius tos meilės gražus!

Čia derėtų pridurti, jog lyriką, didžiąją žmogaus idealiųjų siekimų prieglaudą, poetas laikė savo pagrindiniu žanru, nors prozoje, ypač memuaruose, atrodė kur kas laisvesnis ir natūralesnis. Iš viso kūrybinio palikimo (Vaitkus yra išleidęs trisdešimt tris knygas) dešimtį sudaro poezijos knygos, tarp kurių didesnio pripažinimo susilaukė *Šviesūs krislai* (1913) ir *Nušvitusi dulkė* (1933). Pastarųjų pavadinimuose išryškinta šviesos, švytėjimo semantika pabrėžia šiam poetui būdingą idealybės kryptį ir sklaidą. Priminsime, kad atsiminimų knygą *Su Minija į Baltiją* autorius pradeda šitaip: „Kuris mano pirmasis grožinis įspūdis, kai pradėjau ne vien žiūrėti, o ir regėti? – Žinoma, šviesa, o joje krutą ar stypną įvairių būtybių pavidalai“ (p. 12). Eilėraščiu „Nušvitusi dulkė“, davusiu pavadinimą visam rinkiniui, šviesioji patirtis deklaruojama kaip poetinė idealizmo ir estetizmo programa:

Didžiojo Grožio gaviam spinduly
Tartumei aukso svajonės kely,
Ilgesį rojun kurs veda nušvitęs
Skraido dulkytės.

Gražios, šviesa vainikuotos, tyliai
kuria stebuklą simfoniją jai...
Žemės krisleli, šviesos užkerėtas,
Kas tu? – Poetas.

Poetas – dieviško Didžiojo Grožio pakerėta žemės dulkė. Tokia nuostata tiesiog pavyzdinčiai iliustravo Adomo Jakšto estetinę formuluotę, jog „kiekvienas grožis yra visada Amžinojo Logoso atspindys. Žemėje nėra ir negali būti tiesos, labo ir grožio, kaip tik iš Jo ir per Jį“. Intrigos dėlei pridursime, jog Jakštas, recenzuodamas rinkinį *Šviesūs krislai*, jo autoriui prikišo parnasizmą, sibirizmą, nutolinimą nuo žemiškos tikrovės („geismai, labiau pritinkantys kokiam grafui buržui, bet ne Lietuvos dainiui“), tačiau tai nesutrukdė griežtąjam literatūros prievaizdui išlikti didžiuoju Vaitkaus autoritetu visą gyvenimą. Žmogaus – nušvitusios dulkės idėją pavertęs savo poetikos šerdimi kūrėjas atvėrė pasaulio estetinio švytėjimo galimybę, šitaip priartėdamas prie universalios estetinio principo. Vytautas Kubilius yra sakęs, jog tikras poezijos kūrinys visada artėja į skaitytoją kaip nematomas šviesos pluoštas. Tiesa, šiam poetui ne visada (tiesą sakant – retokai) pavykdavo šį principą iš deklaracijos paversti spinduliuojančia paties eilėraščio energija, tačiau jo atrasta grožio paslapties metafora leidžia mums gurkštelėti iš tyriausio lyrinės poezijos šaltinio.

Vaitkaus lyrinis idealizmas plaukė iš jo žmogiškos prigimties, iš krikščioniškai brandintos asmens struktūros. Vertindamas kitus jis siekė išlaikyti objektyvumą, tačiau pirmiausia ieškojo teigiamų žmogaus bruožų ir mokėjo jais pasidžiaugti. Štai kaip jis apibūdina seminarijos laikų bendramokslį klieriką Vladą Taškūną: „[T]ai buvo tikrai vertinga asmenybė, gražios krikščioniškos dvasios, kurios įžymiausieji bruožai buvo aukšta inteligencija, gera širdis, didelis idealizmas, idėjinė drąsa, tiesus atvirumas, garbės bei turto neieškojimas, karžygiškumas. Nežiūrėdamas asmens, jis pasakydavo į akis tiesą, patinka šiam ar ne; betgi tai darydavo kažkaip neužgauliai, netgi maloniai, kadangi visa jo asmenybė buvo maloni“ (*Mistiniame sode*, p. 69). Išvardintieji bruožai buvo, kaip liudija jį pažinoję žmonės, ir paties Vaitkaus asmeninės laikysenos gairės, kurių jis ištikimai laikėsi visą gyvenimą. Taktiškai mokąs prieiti prie žmonių ir su jais apsieiti, jis bičiuliauosi su daugybe kultūros žmonių, ne vieną yra kilniaširdiškai globojęs ir parėmęs. Tarp jo geradarystę patyrusių – poetai Konstantinas Balmontas ir Salomėja Nėris, žydų bibliofilas Abelis Balošeris. Artima bičiulystė siejo su rašytoja Sofija Kymantaite-Čiurlioniene, aktore Une Babickaite-Graičiūniene. Buvo dėmesingas moteriškam grožiui ir to neslėpė. Paskatino Čiurlionienę suburti literatūrinių šeštadienių saloną ir pats buvo aktyviausias jo dalyvis. Buvo laukiamas svečias Maironio, Vinco Mykolaičio-Putino, Antano ir Marijos Žmuidzinaičių saloninėse bendrijose, „arbatėlei“ kviesdavosi menininkus, bičiulius dvasininkus ir į savo namus. Žmones pasitikdavo šviesiu šypsniu, palydėdavo dėkinga širdimi. Jo telkiančio talento dėka tarpukario Kauno saloninė kultūra gerokai ūgtelėjo. Su žaisminga ironija save vadinęs čiauškančiu žvirbliu Dievo palangėje, šis žmogus veikė tarsi giedro būties teigimo ambasadorius ir tikras sociokultūrinės laikysenos idealistas.

Vis dėlto tai nereiškia, jog šis idealistas buvo suvisam išsprendęs didžiuosius egzistencijos klausimus, neįtęsus šiapusybės / anapusybės įtampos ir Visatoje slypinčios šaltos nežinomybės, iš kurios negalėjo išvaduoti dogmatinė teologija. Kalbėdamas apie savo literatūrinės kūrybos ištakas Vaitkus prisipažįsta patyręs „kas tai yra toji dvasinė tamsioji naktis, klaiki nežinia, spejingos audros, karštos kankynės“ (*Mistiniame sode*, p.152). Dramatiškų nuojautų ir nerimo motyvai pasirodo jau pirmojoje knygoje *Margumynai*, tokiuose eilėraščiuose kaip „Žemės rauda“, „Mergelės

viltis“, „Nelaimingas žmogus“, „Ant beprotystės slenksčio“. „Žemės raudoje“ piešiamas artėjančios žemės mirties vaizdas: „Išnyks ežerėliai, ir upės, ir jūrės... / Žus visa, ką buvo Aukščiausias įkūręs!“ (ekologinės katastrofos pranašystė, šiandien skambanti kur kas grėsmingiau nei anuomet). Ta pati katastrofistinė gaida suskamba ir eilėraštyje „Jaunas poeta prieš mirsiant“:

Tas pasaulis, Dieve, toks gražus!
Žmonės tie malonūs širdžiai mano!
Bet...sulauksiu amžinybės tvano –
Ir tai visa dėl manęs pražus!

Žemiškos būties netvarumas ir anapusybės paslaptis, iš simbolizmo paveldėti kosminės erdvės ir laiko įvaizdžiai – visa tai rengė dirvą ir savaip pranašavo ryškiausią katastrofistinės nuotaikos dokumentą, apysaką-fantaziją *Tvanas* (1927, antras leidimas 1954). Tai literatūriškai perkurtas apokaliptinio biblinio įvykio atpasakojimas, kuriame patriarchas Nojus, Dievo paliepimu pastatydinęs didžiulį laivą ir paėmęs į jį savo šeimą bei po porą visų gyvų padarų, išsigelbsti iš tvano, šitaip duodamas pradžią visai potvaninei žmonijai ir civilizacijai. Tačiau šioje apysakoje neišsigelbsti niekas. Joje pabrėžtinai išdidinamas paveikslas minios, kuri, nepaisydama dangaus ženklų ir Nojaus pranašysčių, paklūsta tamsių instinktų stichijai ir atsiduoda gyvuliškai orgijai. Gausiose minios orgiastinio siautulio scenose daug brutalumo ir teatrališkumo: „[I]šdykėlių būrelis prašmatniai šoka raganišką šokį apie tris belaisvius, krykštaudami, pasiutusiai kažį kokią dainužę klykaudami. O žiūrėtojai tik ploja delnais, tik ragina šauksmais, tik trypia kojomis...“ (*Tvanas*, 1954, p. 53). Gilindamasis į minios fizionomiką (fizionomisto polinkis itin ryškus Vaitkaus memuaruose) rašytojas pasirodė neprastai išmanantis masių psichologiją, miniažmogio instinktų logiką bei alogiką. Kai kuriais aspektais (lyderio despotizmas ir instinktyvus poreikis jam paklusti, bandos instinktų diktatas, jos veiksmų nesąmoningumas ir masinis mėgdžiojimas) *Tvano* minia primena prancūzų socialinio psichologo Gustave'o Le Bono charakteristikas (jo veikalas *Minios psichologija* išėjo 1937 m., taigi dešimčia metų vėliau nei aptariamoji apysaka).

Siužetiniame lygmenyje tai istorija apie sunarų tironą Itnahą, kuris, įveikęs Sintho vadovaujamus šimiečius, pasiskelbia dievu ir leidžia miniai tyčiotis iš pavergtųjų aukų. Abu valdovai, nugalėtojas Itnahas ir nugalėtasis Sinthas, geidžia gražuolės Aninot, tačiau ši plačiaakė gazelė labiau linksta į Jaredą, kuris yra Noacho (Nojaus) sūnėnas ir Aninot sergėtojas. *Tvano* autorius, suprantama, lieka ištikimas krikščioniškai tradicijai, kur tvanas siejamas su Naujojo Testamento krikštu, o Nojus laikomas svarbiausiu patriarchaliniu Kristaus prototipu. Vaitkaus pasakojamoje istorijoje Nojus byloja ir kaip autoriaus vertybinių nuostatų rezonatorius. Jis suvokia, kad „visi tie šauniakūniai žmonės yra ligi dugno pagedę, supuvę, nieko nebeverti, begalį gaminti vien puvėsius ir bloga! juk jie pasmerkti ir tuoj žus!.. ir gera, kad žus, kad bus visai išnaikinti, taip kad nė šaknų, nė kvapo jų nebeliktų! Geriau ir jiems patiems, ir tai gerajai žemužei, ir nežinomajai ateičiai... Nors skaudu tai, El[i]jau, oi, skaudu! Nors geriau, šimtą kartų geriau būtų man pačiam žūti! o! verčiau būčiau negimęs ir neregėjęs to viso stebuklų stebuklo, tų visų gražybių, tų visų blogybių!.. bet... tavo valia, Didžioji Dvasia, tegu įvyksta! težūna jie! težūna! težūna!! (*Tvanas*, 1927, p. 84-85; *kalba netaisyta* – M.Š.). Pastaroji citata pakankamai informatyvi, perteikianti ne tik šio veikalo prasminę intenciją ir apokaliptinį patosą, bet ir akivaizdžius meninius bei stilistinius trūkumus – psichologinį schematiškumą, retorinį

ilustratyvumą, vienakryptę didaktiką. Panašūs negalavimai bus nulėmę, jog meniniu psichologiniu požiūriu Nojaus charakteris, nepaisant gerų intencijų, atrodo ganėtinai blankus šalia kur kas ryškesnių Aninot, Jaredo ar Itnaho figūrų.

Pasak *Tvano* interpretavusios literatūrologės Dalios Čiočytės, ši apysaka – ilustratyvios / teocentrinės Biblijos deformacijos atvejis. Čiočytė skiria tris literatūros santykio su Biblija modelius – imitacinį, transformacinį ir deformacinį (žr. D. Čiočytė. *Biblija lietuvių literatūroje*. LLTI: Vilnius, 1999, p 11-13; manyčiau, mūsų laikais pakaktų medžiagos kalbėti ir apie provokacinį, kompromitacinį ir degeneracinį modelius). Tyrinėtojos teigimu, biblinė demoniška erdvė čia išdidinta, triumfuoja blogi įkūnijančios būtybės ir jas valdanti leviatano figūra, kuri tolyginama su istorinėmis Egipto ir Babilono tironijomis, o Apreiškimo Jonui knygoje siejama su rojaus žalčiu ir šetonu.

Šiandien šį kone prieš šimtmetį parašytą kūrinį galima perskaityti ne tik kaip savitą, pakankamai originalią biblinės temos interpretaciją, bet ir kaip perspėjančią socialinę parabolę, verčiančią susimąstyti dėl mūsų visų likimo vakar, šiandien ir , jei pavyks, rytoj. Žvelgiant literato žvilgsniu akivaizdu – *Tvano* katastrofizmo versija lieka atšlijusi nuo Europos XX-ojo amžiaus literatūrinio katastrofizmo tradicijos, susijusios su dviem pasauliniais karais ir modernizmo plėtote, su tokių rašytojų kaip James Joyce'as, Franz'as Kafka, George'as Orwell'as kūryba. Lietuvoje šiai tradicijai buvo artimi Antanas Škėma ir žemininkai, paveikti Friedricho Nietzsche'as perspėjimo – statykite namus ant Vezuvijaus, mokykitės gyventi pavojuje. Šiuos žodžius lietuviams 1941 m. priminė Balys Sruoga savo įvade Jurgio Baltrušaičio poezijos rinkiniui *Ašarų vainikas*, o Vinco Mykolaičio-Putino *Vivos plango, mortuos voco* (1943) jau poetiškai dokumentavo Lietuvą ištikusį karo siaubą. Čia pažymėtina, kad valstybinio katastrofizmo nuotaikas Vaitkaus karta buvo išgyvenusi kur kas anksčiau, dar 1919-aisiais: „Nepriklausomosios pradžioj Kaune, laikinėj sostinėj, anuometinėj nepriklausomybės širdy, jautėmės lyg ant ugnikalnio: ir vokiečių spartakininkai, ir rusų bei žydų komunistai, ir lenkų peoviakai grėsė mūsų laisvei, net pačiai egzistencijai“ (M. Vaitkus. *Nepriklausomybės saulėj. 1918-1940*. Nida, 1968, p. 36). Nepaisant visų kataklizmų, baigiantis Antrajam pasauliniam karui idealizmo viltys nebuvo žlugusios, tikėta viltinga atgimimo šviesa. Antai Sruoga laiške bičiuliams 1944 m. gegužę iš Štuthofio lagerio rašė: „Materializmas atnešė žmonijai tiek daug sielvarto, siaubo ir nelaimių. Žmonijai jau įgriso visa tai.[...] Po materializmo ateina didžioji idealizmo epocha.[...]. Norėčiau dabar tik pridurti, kad naujos kūrybinės epochos artėjimą jaučiu visa savo būtybe. Aš jau regiu dvasios viešpatavimo aušrą“. Deja, Sruogos viltys tebuvo trumpalaikė iliuzija, nes netrukus Lietuvoje ir visoje Rytų Europoje įsigalėjo totalitarizmo žiema.

Istorinio katastrofizmo fone lygindami Vaitkaus ir Sruogos laikysenas pastebėsime, jog Vaitkaus traktuotė, perimanti viduramžišką Paskutinės teismo dienos (*Dies irae, dies illa*) temą ir dvasią, nenukrypstanti nuo Biblijos tiesų buvo konservatyvi bei ilustratyvi Europos, bet ne Lietuvos kontekste (beje, priešprieša *konservatyvus / modernus* nebūtinai reiškia *retrogradiškas / pažangus* kaktomušą, ypač turint galvoje, jog „modernusis mokslas ir menas ne tik nepažino vidinio žmogaus, bet ir su juo prasilenkė“ [žr. Alvydas Jokubaitis. *Politinis idiotas*. Vilnius: Tyto alba. 2019, p. 41]). Kita vertus, Vaitkus, toli neprilygęs Sruogai talento prigimtimi ir mastu, nepranašavo naujos kūrybinės epochos artėjimo, pasaulio raidos galimybes vertindamas kur kas blaiviau. Juolab kad religinė-metafizinė didžiojo kataklizmo perspektyva šiandien, XXI amžiaus krizių kontekste, įgyja grėsmingo realistiškumo, o *Tvano* vaizdinija, nepaisant meninių šios apysakos trūkumų, darosi grėsmingai aktuali.

